

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В УКРАЇНІ

В статті досліджується зародження та розвиток трудових відносин у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні. Основна увага приділяється формуванню фабрично-заводського законодавства і його вплив на соціальні відносини.

Ключові слова: трудові відносини, фабрично-заводське законодавство, "фабричні" закони, статут про промислову працю, звід законів.

В статье исследуется зарождение и развитие трудовых отношений во второй половине ХІХ – в начале ХХ в. в Украине. Основное внимание уделяется формированию фабрично-заводского законодательства и его влияния на социальные отношения.

Ключевые слова: трудовые отношения, фабрично-заводское законодательство, "фабричные" законы, устав о промышленном труде, свод законов.

In the article examines development of labour relations is investigated in the second half of ХІХ - at the beginning ХХ of century in Ukraine. Basic attention is spared to forming of factory legislation and his influence on social relations.

Key words: labour relations, factory legislation, "factory" laws, statute of industrial labour, statute of law.

Постановка проблеми. Трудові відносини та законодавство розвивались в Україні у вивчаємий період спираючись на світовий досвід та фабрично-заводське законодавство Російської імперії, більша частина українських земель входила саме в її склад.

В багатьох законодавчих пам'ятках дореволюційної Росії при регулюванні вищевказаних відносин згадуються як фабрики, так і заводи. Отже як відмічав Л.Н. Нисселович саме тому законодавство отримало назву "заводсько-фабричне" або "фабричне" законодавство [9, с.ХVІІІ]. Видатний російський дореволюційний юрист Л.С. Таль розглядав фабричне законодавство як частину промислового права [13,с.7]. Поступово з розширенням сфери дії регулювання трудових відносин термін "фабричне законодавство" був замінений на "робітниче законодавство" [5,с.13]. Радянські дослідники, в тому числі і з ідеологічних причин, повернулись до використання дефініції "фабричне законодавство". Таким чином фабричне законодавство – система законодавчих актів кінця ХІХ – початку ХХ ст., які регулювали трудові відносини в промисловості.

Аналіз актуальних досліджень. Розвиток фабрично-заводського законодавства у вивчаємий період в Україні не була об'єктом спеціального як історичного, так і юридичного дослідження. Основні наукові положення генезису фабричного законодавства означеного періоду були викладені в працях Богдана В.І. [2], Божко В.М. [3], Васильєва Д.А. [5], Кіселева І.Я. [10], Напалковой І.Г. [8], Нисселовича Л.Н. [9] Таля Л.С. [13,14] та ін. Ці наукові праці дають можливість нам дослідити генезис розвитку трудових відносин в досліджуваній період.

Мета статті розкрити особливості формування та розвитку фабричного законодавства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні.

Виклад основного матеріалу. Законом в Російській імперії називались прийняті від верховної влади правила, якими встановлювались права. "Звід основних Державних законів" передбачав порядок, завдяки якому законопроекти розроблялись в Державній Раді та представлялись на затвердження імператору [5, с.14].

Іноді за дорученням Державної ради законопроект готувався в Раді міністрів, Комітеті міністрів (тимчасовому об'єднанні міністрів для вирішення конкретного питання) або навіть в департаменті якого-небудь міністерства. У такому разі спочатку про законопроект висловлювала свою думку Державна рада, а потім його затверджував імператор.

З 1906 р. в розробку законодавчих актів включився новий орган влади – Державна дума. Згідно затвердженням 23 квітня 1906 р. "Основним Державним Законом" будь-який законопроект мав бути розглянутий Радою міністрів і затверджений Державною думою, Державною радою і Його Імператорською Величністю. Державна рада і Державна дума користувалися рівними правами [16, с.316].

У 1906 р. за російським законодавчим актом офіційно було закріплено лаконічніше іменування – закон. У "Основних Державних Законах" нічого не вказувалось про інші різновиди законодавчих актів. Відповідно законодавчі акти, прийняті до видання "Основних Державних Законів" зберегли свій статус і найменування [11].

Ухвалений закон набував чинності з моменту його публікації, якщо інше не було обумовлено спеціально. В Російській імперії публікація законів було покладено на Сенат. Всі закони публікувалися в "Збірці законів і розпоряджень уряду", а при черговому перевиданні Зводу законів Російської імперії заносилися й туди, у відповідний тематичний розділ.

Таким чином будь-які акти, які затверджував носій верховної влади в Російській імперії (імператор) можна вважати законодавчими актами.

Аналізуючи причини появи фабричного законодавства, необхідно розглянути точку зору радянських істориків щодо появи фабричних законів завдяки діяльності робочого класу [6, с.30-31]. Безумовно, відбувався вплив на трудові відносини робочими організаціями та їх агітацією. Але, по-перше, зародження робочого законодавства відбулось в час, коли робочий рух та союзи ще не мали того значення, яке вони отримали на початку ХХ ст. По-друге, перші робочі закони регулювали робочий час та інші умови праці неповнолітніх та підлітків, що само по собі не могло бути стимулом для енергійних виступів робочих. Більш того, робітники по різних причинах були проти цих законів [5, с.33-34].

Перші законодавчі акти щодо праці пов'язують з діяльністю та реформами Петра I та його наступників. Причому вони керувались як правило поліцейськими та фінансовими інтересами, а не соціальними мотивами. Промислове право цієї епохи мало централізований характер та складало галузь адміністративного права [12,с.6]. Поступово вільний труд робітників показав значно кращу продуктивність праці ніж праця кріпосних на фабриках та заводах. Але формуванню капіталістичних відносин в промисловості заважала кріпосна залежність селян. Першими актами в сфері трудових відносин були "Положення про відносини між власниками фабричних установ та робітниками, працюючими по найму" 1835 р., яке склав московський генерал-губернатор Д.В. Голіцин та "Положення Комітету міністрів "Про заборону фабрикантам призначати в нічні роботи малолітніх, які не досягли 12 років", від 1845 р. що були затверджені Миколою I. [13,с.2-3]. Ці акти можна віднести до перших фабричних законів. Але вони носили більшою мірою декларативний характер, не вказували санкції за їх невиконання, не передбачали створення спеціальних наглядових органів. Вказані нормативні акти достатньо приблизно регулювали відносини між робітником та роботодавцем. Але з іншого боку були прогресивні і мали велике значення для подальшого формування фабричного (трудового) законодавства.

Відміна кріпосного права та інші реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. створили умови для розвитку Росії по капіталістичному шляху, створенню крупного машинного виробництва, заснованого на використанні найомної робочої сили.

Для розгляду масових страйків в кінці 1850-х – початку 1860-х рр. уряд організував ряд спеціальних комісій, в компетенцію яких входило "впорядкування побуту працівників". Ці комісії Штакельберга А.Ф., Ігнат'єва П.М., Валуєва П.О. беручи за основу європейське законодавство, перш за все німецьке та англійське, розробили проекти

цілої низки ліберальних законів по покращенню праці робітників, але вони так і не були підписані імператором [4, с.34].

В грудні 1880 р. в Росії вибухнула криза перевиробництва. Велика кількість заводів та фабрик, особливо, які використовували застарілі технології були вимушені піти на скорочення виробництва. Цим скористалось найбільш прогресивна частина капіталістів, а саме представники Санкт-Петербургу, які знову підняли питання про обмеження дитячої праці. Були підняти всі розроблені раніше проекти і при участі міністерств фінансів, юстиції, внутрішніх справ створений новий "компромісний проект закону про дитячу працю, який конфірмовал Олександр III 1 червня 1882 р. Він отримав назву "Про малолітніх, працюючих на заводах, фабриках та мануфактурах".

Якщо проаналізувати цей закон, то можна вказати, що він не тільки заборонив використання праці підлітків до 12 років, що було вже вказано в законі 1845 р., але й встановлювали спеціальні правила по охороні праці малолітніх від 12 до 15 років, а також неповнолітніх від 15 до 17 років (заборона доступу їх до шкідливих та небезпечних робіт). Він також встановлював обов'язок власників надати можливість підліткам, які не мали освіти відвідувати народні училища [7, с.29]. Цей закон створив й орган контролю за виконанням правил та заборон, встановлених відповідним нормативно-правовим актом, а саме фабричну інспекцію при міністерстві фінансів. Її апарат повинен був налічувати 20 осіб. За порушення власниками або керівництвом фабрик норм щодо праці малолітніх та неповнолітніх була встановлена відповідальність у вигляді арешту або штрафу. До фабричного законодавства можна також віднести: Закони "Про шкільну освіту малолітніх, працюючих на фабриках, заводах і мануфактурах" від 1884 р., "Про заборону нічної праці неповнолітнім та жінкам на фабриках, заводах і мануфактурах" від 1885 р., "Про затвердження проекту правил про нагляд за фабричною промисловістю, про взаємні відносини фабрикантів та робітників та про збільшення кількості чинів фабричної інспекції" від 1886 р., "Положення про найм на сільські роботи" від 1886 р., "Про зміни постанов про працю малолітніх, підлітків та осіб жіночого полу на фабриках, заводах і мануфактурах та про поширення правил про працю та освіту малолітніх на ремісничі заклади" від 1890 р., "Про тривалість та розподіл робочого часу в закладах фабрично-заводської та гірської промисловості" [10, с.6-9]. Вже на початку XX ст. з'явилась ще нова низка фабричних законів, а саме: Закони "Про винагороду потерпілих від нещасних випадків робітників та службовців, а також членів їх сімей на підприємствах фабрично-заводської, гірської та гірничозаводської промисловості" та "Про заснування старост на промислових підприємствах" від 1903 р. [2, с.7-8].

Вищезгадані закони регулювали:

- особливості залучення до праці дітей і жінок;
- порядок початкової освіти малолітніх в дореволюційній Росії;
- істотні умови праці робітників, в тому числі порядок найму та звільнення робітників, укладення, припинення й розірвання договору найму, термін його дії, основні умови про заробітну плату і вирахування з неї;
- тривалість і розподіл робочого часу;
- питання компетенції і порядку діяльності органів, на які був покладений нагляд за виконанням фабричного законодавства;
- правовідносини, що пов'язані з винагородою робітників та службовців, потерпілих від нещасних випадків на підприємствах фабрично-заводської, гірської і гірничозаводської промисловості;
- сутність інституту фабричних старост і їх роль у фабричному житті.

Російська революція 1905-1907 рр. значно вплинула на розвиток фабричного законодавства. Велика кількість стихійно створених союзів та товариств робітників та організація ними страйків на підприємствах та установах, потребувала їх легалізації та правового регулювання. Тому в 1905 р. приймаються "Тимчасові правила про карність участі в страйках на підприємствах, які мають суспільне або державне значення, а також

установах урядових та про забезпечення долі тих службовців, які не приймаючи участі в страйках, постраждали від вчиненого над ними насилля". Виданням цього та інших нормативно-правових актів, відмінивши відповідальність страйкуючих робітників, страйк був легалізований, хоча спеціального закону про це питання до 1917 р. в Російській імперії так і не було прийнято [5, с.56].

В 1906 р. приймаються "Тимчасові правила про товариства та союзи". Їх реєстрація губерньською або міською комісією по справам товариств. В професійні товариства та союзи мали можливість вступати тільки ті особи, які "займались в торгівельних та промислових підприємствах однаковими, однорідними чи маючими між собою зв'язок роботами чи промислами, а також власники однорідних промислових чи торгівельних підприємств" [10, с.48-49].

Соціальне страхування робітників планувалось внести зразу ж після прийнятого закону 1903 р., але перша російська революція відсунула рішення цього питання на невизначений час. К розгляду цього питання уряд повернувся тільки в 1911 р.

У лютому-березні 1912 р. III Державна Дума прийняла пакет страхових законів "Про затвердження канцелярій у справах страхування робітників", "Про затвердження Ради у справах страхування робітників", "Про забезпечення робітників на випадок хвороби", "Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві". Ці закони були затверджені Миколою II в червні цього ж року і відповідно вступили в дію [12, с.326-328].

Відповідно до цих законів загальне керівництво соціальним страхуванням у країні здійснювала Рада у справах страхування робітників при Міністерстві торгівлі й промисловості. У губерніях та великих містах створювались страхові канцелярії, які спостерігали за виконанням страхових законів. Робочими органами на місцях були лікарняні каси та страхові товариства, вони об'єднували зі страховою метою роботодавців по округах. У царській Росії діяло декілька тисяч страхових кас і близько 10 товариств. Страхуванням на початок XX ст. було охоплено 3 млн. робітників. Діяли ці закони тільки в регіонах Європейської частини Росії та Кавказу.

Проте, при всіх своїх недоліках, цей законодавчий акт був безперечним кроком вперед. У нім підсумовувався весь вітчизняний досвід соціального страхування накопичений за період 80-х рр. XIX ст. - почало XX ст.

Завдяки цьому акту Росія встала в один ряд з найбільшими державами Європи у вирішенні питання забезпечення покалічених і хворих, крім того промислові робітники отримали гарантії в отриманні "винагород"(пенсій і допомоги з нещасних випадків і по хворобі) [1, с.1-2].

Останньою значною новацією в галузі фабрично-заводського законодавства була інкорпорація всього масиву законодавства в галузі трудових відносин в єдиний акт, в якому всі інкорпоровані закони були піддані мінімальній обробці та редагуванню [10, с.10].

Цим актом став Статус промислової праці [14], який увійшов до другої частини тому XI Зводу законів Російської імперії [11]. До цього Статуту не були включені лише окремі нормативно-правові акти, які регулювали працю людей і були віднесені до Статуту шляхів та сполучень, до Гірничого статуту, до Положення про винайм на сільські роботи тощо [3, с.109].

Цей статут став головним джерелом фабрично-заводського законодавства дореволюційної Росії. Саме після його прийняття юридична та історична наука та практика почали посилатися не на Повне зібрання законів та на тексти відповідних актів, а на статті Статуту промислової праці. Це дозволяє розглядати його як підвалину подальших російських та українських законів про працю.

Разом з законами в російське фабричне законодавство входили багаточисельні адміністративні акти, в першу чергу, акти державних адміністративних органів (міністерств, присутствій), які мали на меті розвиток, застосування та офіційне тлумачення законів. Ці акти мали різноманітні назви, а саме: постанови, циркулярні

розпорядження, інструкції, роз'яснення, накази тощо. Вони, починаючи з 1863 р. публікувались в "Збірці законів і розпоряджень уряду". Як правило їх приймало два органи: Головне по фабричним та гірничозаводським справам присутствіе та Міністерство фінансів [10, с.14-15]. Як вважав Л.С. Таль роль адміністративного тлумачення при застосуванні фабрично-заводського законодавства була досить значна [14, с.95]. Однією з причин такого впливу було недостатність судової практики у досліджуваний період.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином можна зробити висновок, що фабрично-заводське законодавство сформувалось в Росії в дуже короткі строки. На протязі 21 року з 1882 до 1903рр. було послідовно прийнято дев'ять головних законів, які склали фундамент промислового (робітничого) права. Пізніше починаючи з 1905 р. подальше правове регулювання зазнали такі підгалузі фабричного права, як законодавство щодо союзів, страйків, страхове законодавство. І нарешті, головним результатом такої плідної правової практики була інкорпорація вивчаємої галузі права у вигляді Статуту промислової праці.

Для подальшої наукової розробки актуальними можуть бути питання правозастосовної практики фабричного законодавства в українських губерніях Російської імперії та безперечних вплив досліджуваного законодавства на розвиток національної системи робітничого законодавства в 1917-1920 рр. українськими незалежними урядами та радянського законодавства України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ашмарина С.В. Завершающий этап становления системы страхования в дореволюционной России. Закон 23 июня 1912 г. / С.В. Ашмарина // Проблема гармонизации мироотношений. Челябинск, 2002. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Article/1912.htm>.
2. Богдан В.И. Становление и развитие фабричного законодательства Российской империи в конце XIX – начале XX века (историко-юридическое исследование: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Богдан Вадим Иванович. – М., 2002. – 210 с.
3. Божко В.М. Генеза правового регулювання оплати праці / В.М. Божко. – Полтава: Полтавський нац. технічний ун-т імені Ю. Кондратюка, 2010. – 400 с.
4. Валетов. Т.Я. Фабричное законодательство в России до Октябрьской революции // Экономическая история. – 2007. – Вып.13. – С.34. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB13/valetov.pdf.
5. Васильев Д.А. Фабричное законодательство России конца XIX – начала XX вв.: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Васильев Денис Андреевич. – М., 2001. – 168 с.
6. Вовчик А.Ф. Политика царизма по раб. вопросу в конце XIX – начале XX ст.: автореф. на соискание степени доктора истор. наук: 07.00.02 / Вовчик Анатолий Федорович. – К., 1966. – 39 с.
7. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России. / В.П. Литвинов-Фалинский. – С-Пб.: тип-фия А.С. Суворина, 1900. – 365 с.
8. Напалкова И.Г. Рабочий вопрос в России в XIX – начале XX века: традиции социального патернализма: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. истор. наук: спец. 07.00.02 "отечественная история" / И.Г. Напалкова. – Саранск, 2005. – 24 с.
9. Нисселович Л.Н. История заводско-фабричного законодательства Российской империи / Л.Н. Нисселович. – СПб., 1883. – Ч. I – 359 с.
10. Киселев И.Я. Трудовое право России: историко-правовое исследование / И. Я. Киселев. – М.: Норма., 2001. – 372 с.
11. Свод законов Российской империи. – В 16 т. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://civil.consultant.ru/code/>.
12. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навч. посібник / Б.І. Сташків. – К.: Знання, 2005. – 405 с.
13. Таль Л.С. Очерки промышленного права. / Л.С.Таль. – М.: Московское научное издательство, 1918. – 224 с.
14. Таль Л.С. Трудовой договор. Цивилистические исследования. Часть 2. Внутренний правопорядок хозяйственных предприятий / Л.С. Таль. – Ярославль, 1918. – 180 с.
15. Устав о промышленном труде. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labour/Law/ustav.htm>.
16. Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917: учеб. пособие / [сост.: Антонов В.Ф. и др.]. – М.: Просвещение. – 416 с.